

УДК 340.132

А. Ф. Крижанівський

ДОКТРИНАЛЬНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ СТАТУС КАТЕГОРІЇ «ГАРАНТІЇ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ»

Прагнучи сприяти суспільству у вирішенні найважливіших проблем, теоретична і прикладна юриспруденція пропонує різні концепції, підходи, шляхи і механізми впливу на правові процеси, рішення тих чи інших правових проблем. Свого часу саме у такому світлі розумілося використання у теорії права концепту «гарантії законності і правопорядку». Як слушно зазначають фахівці, питання про гарантії — складна і самостійна проблема в рамках цілісної теорії законності. Це її елемент (ланка), який переводить ідею законності із сфери наукових пошуків у практичну сферу діяльності людини, суспільства і держави. Ця обставина і створює певні труднощі теоретико-емпіричного характеру, бо тут зачіпається фактично уся система аспектів, що впливають на процес правового упорядкування суспільних відносин. Оскільки у теоретико-правничій літературі досить поширеною є позиція, що «...при вивченні законності і правопорядку використовуються схожі поняття і категорії, одночасно досліджуються рівень, стан, гарантії як законності, так і правопорядку» [2, с. 429], автор має намір розглядати проблему гарантій саме у зазначеному контексті, тобто як «гарантії законності і правового порядку».

Необхідність доктринального обговорення питання гарантій законності і правопорядку визначається змінами усталених координат правового буття сучасної людини: нестабільність, мінливість, швидкоплинність входять і у цю сферу, яка ще донедавна вважалася цариною надійності і усталеності. Отже, проблема підтримання, забезпечення необхідного для нормального функціонування суспільства рівня правової впорядкованості людської життєдіяльності в нинішніх, якісно нових умовах виступає очевидним імперативом для пошуків теоретичних і прикладних конструкцій, які б могли стати ключовими у вирішенні важливих завдань сучасної юриспруденції. Звернення до проблеми гарантій законності і правового порядку визначається саме тим, що ця категорія

є вузловою у більш широкій проблематиці правового впорядкування суспільної життєдіяльності, складає той «місток», який поєднує теоретичний і прикладний рівні вирішення питань у цій сфері.

Актуалізація зазначеної проблеми визначається і тим, що вироблений майже півстоліття тому доктринально-прикладний конструкт «гарантії законності (і правопорядку)» з самого початку не став «чарівною паличкою» у руках фахівців-юристів, а у сучасних умовах викликає все більш обґрунтовані сумніви щодо придатності для використання у науковому і практичному обігові.

Аналізуючи стан дослідження проблематики гарантії законності і правопорядку, слід визнати, що очікуваного переходу доктринальних напрацювань у практичну площину не сталося. Натомість, категорія «гарантії» отримала настільки специфічну інтерпретацію у теоретичних і прикладних публікаціях, що використовується у самих різних значеннях і контекстах, позначається різними поняттями — «забезпечення», «охорона», «підтримання» тощо. Причому як і поняття «гарантії», так і його синоніми часто-густо використовуються без визначення їхнього змісту і дефініцій. Наявні ж пропозиції таких визначень є доволі схематичними і малозмістовними.

Задля того, щоб з'ясувати реальний теоретичний і практичний потенціал категорії «гарантії правопорядку», має сенс поставити питання про те, чи володіє вона власним змістовним наповненням, чи дійсно системно відбиває зв'язки між чинниками правопорядку до тієї міри, яка дозволяє говорити про охоплення нею надійних механізмів досягнення стабільної законності і правопорядку, і має підстави позначатися саме терміно-поняттям (П.М.Рабінович) «гарантії». Для початку необхідно відповісти на запитання: наскільки науково коректною є сама постановка питання про можливість «гарантування» правопорядку?

Наразі слід визнати, що у теоретико-правовій площині рівень дослідження цієї проблеми залишається майже на рівні, що був досягнутий авторами колективної монографії «Правовые гарантии законности в СССР» [3], праця О. Є. Лунеева, І. С. Самощенка, М. С. Строговича та В. М. Чхиквадзе, які були опубліковані у 60-х роках ХХ ст. Як не дивно, з тих пір от вже протягом майже п'ятидесяти років проблема гарантії законності і правопорядку не надихнула правників на ґрунтовні дослідження. Вочевидь, причина зовсім не у тому, що в опублікованих у 60-ті роки працях вирішені всі теоретичні і прикладні питання забезпечення правопорядку і законності. Зовсім навпаки, подальші тенденції свідчили саме про загострення стану справ у цій сфері. Тож сучасні автори, по суті, знаходяться у руслі уявлень про категорію «гарантії», які були поширеними у радянській юриспруденції.

О. Б. Лисюткін, який виходить із того, що правопорядок — це результат дії права і законності, визначає гарантії законності як обумовлену закономірностями суспільного розвитку систему умов і засобів, що забезпечує процес реалізації законності і тим самим формує таку впоряд-

кованість соціальних відносин, яка сприяє рухові країни до демократії. Таке, гранично широке визначення гарантій, як «системи умов і засобів», задає змістовну невизначеність цій категорії, бо «умови», які дотичні до «забезпечення» законності і правопорядку, є надзвичайно багатоманітними і різнопорядковими, а окрім того, зовсім не «гарантують» належного стану впорядкованості правового буття.

В. М. Хропанюк під гарантіями законності і правопорядку розуміє такі умови суспільного життя і спеціальні заходи, здійснювані державою, які забезпечують міцний режим законності і стабільність правопорядку у суспільстві [4, с. 351]. Головною вадою цього визначення бачиться зовсім непридатний для використання у сучасних умовах розрахунок на державу, яка буде «здійснювати такі умови суспільного життя, які забезпечать режим законності і правопорядку».

Недалеко просунулися в опануванні природи гарантій і автори новітніх дисертаційних досліджень правового порядку, в яких, по суті, відтворюються малозмістовні абстрактні характеристики «гарантій». Бо хіба можна вважати сутнісною характеристикою твердження, що гарантіями правопорядку є позитивні фактори, які впливають на поведінку суб'єктів права? Принципово не змінює картину і доповнення, що це «...обумовлена закономірностями розвитку система умов і засобів, за допомогою яких правопорядок здійснюється. Гарантії виражають всю різноманітність і багатство зв'язків, існуючих у суспільстві. Їхня сукупність утворює єдність взаємопов'язаних між собою елементів, має впорядковану структуру, розвивається згідно з законами суспільного розвитку, тобто володіє всіма ознаками соціальної системи» [5, с. 65–66]. Наведена дефініція, по суті, розчиняє «гарантії» у системі суспільних зв'язків. То ж хіба можна сподіватися, що такі широкі доктринальні конструкти зможуть бути придатними для вирішення прикладних питань забезпечення правового порядку у суспільстві?

Власну конструкцію гарантій законності пропонує В. С. Афанасьєв. Погоджуючись у цілому з «традиційним» поділом цих гарантій на загальні (економічні, політичні та ідеологічні) та спеціальні (нормативні та організаційно-правові), В. С. Афанасьєв, по суті, отожднює фактори, що впливають на стан законності і правопорядку зі всією соціальною системою [6, с. 226–227]. Цей автор також виділяє чотири рівні системи цих факторів: загальносоціальний, регіональний (область, район і т.п.), груповий (колектив, сім'я і т.п.) і індивідуальний. У результаті вимальовується мега-система, яка майже не піддається аналізу і прогнозуванню, а тим більше — її прикладному застосуванню. Чи може, наприклад, суддя зважити на загальносоціальні фактори, як такі, що «...впливають на реалізацію всіх норм права всіма учасниками суспільних відносин на всій території країни»? Слід також врахувати, що «немала частина соціальних процесів і явищ здійснює на поведінку людей (і, отже, на стан законності) здебільшого позитивний вплив і виступає тим самим у ролі гарантій законності — економічних, політичних, правових та інших (по-

зитивні сторони і елементи економіки, політики, культури, «хороші закони» і т. п.). На вибір особою варіанта поведінки впливають її власні позитивні і негативні риси, позитивні і негативні характеристики тієї ситуації, у якій вона знаходиться, а також — позитивні і негативні прояви економічних (матеріальних), соціально-політичних, правових, ідеологічних, психологічних і організаційних факторів [6, с. 230] (групового, регіонального і загальносоціального рівнів). Важко собі уявити, що така конструкція буде витребувана практикою, тим більше у нинішніх умовах, коли розуміння людської свободи вийшло далеко за межі лінійної детермінованості економічними, політичними, ідеологічними і правовими факторами.

Про вельми незначний потенціал гарантій законності і правопорядку свідчить зміст, яким їх навантажують доктринальні інтерпретації.

В. М. Хропанюк розрізняє матеріальні, політичні, юридичні і моральні гарантії законності і правопорядку [4, с. 351]. Інші автори називають економічні, політичні, соціально-духовні (ідеологічні), суспільні та юридичні (спеціальні).

Розмірковуючи про матеріальні гарантії, В. М. Хропанюк дещо ідеалізує ринкові відносини, як такі, що чи не автоматично «...забезпечують економічну свободу і самостійність будь-якого суб'єкта», за котрих «...створюється матеріальна основа для нормального функціонування громадянського суспільства» [4, с. 351]. Висловлюється позиція, що «економічні гарантії виступають основою для всіх інших гарантій», а правопорядок «...відноситься до явищ, надбудованих над його економічним базисом. Тому економіка визначає всі основні характеристики правопорядку», а також те, що «в сучасний період економічна свобода не сприяє зміцненню правопорядку» [5, с. 66–67]. Такі внутрішньосуперечливі твердження свідчать про збереження у доктринальній свідомості колишніх пануючих підходів щодо «вторинності» права відносно економіки, які з позицій сучасних уявлень є неприйнятними.

Політичними гарантіями правопорядку сучасні автори вважають всю політичну систему, функціонування всієї політичної організації суспільства, головну роль у якій відіграє держава, принципи організації і діяльності всіх органів державної влади. При цьому висловлюється застереження, що «...попри позитивні моменти багатопартійності, наявність багатьох партій призводить до суперечностей і конфліктів між ними. Опозиційні партії здійснюють спроби наступу на владу, прагнуть її переділу, деколи шляхом насильницьких дій» [5, с. 67–69]. В. М. Хропанюк доволі широко тлумачить політичні гарантії як «...усі елементи політичної системи суспільства, які підтримують і відновлюють суспільне життя на основі юридичних законів, що відбивають об'єктивні закономірності суспільного розвитку. Держава, її органи, різноманітні громадські об'єднання і приватні організації, трудові колективи, тобто всі ланки сучасної політичної системи суспільства, задля свого життєзабезпечення всіляко підтримують необхідний режим законності і стабільності правопорядку»

[4, с. 352]. Тут необхідно зауважити, що стосовно забезпечення законності і правопорядку держава — не «рядовий» елемент політичної системи, а саме та інституція, на яку суспільство якраз і покладає обов'язок «гарантувати» певний рівень законності і правопорядку, для чого наділяє її потужними повноваженнями, засобами і ресурсами.

Проблематиці гарантій законності значну увагу виявляють представники галузевої юриспруденції. Усталена традиція висвітлення гарантій склалася у царині адміністративного права, фахівцями якого досліджується система гарантій правозаконності (Д. М. Бахрах), способи і гарантії забезпечення законності і дисципліни (В. Я. Насонов, В. А. Коньшин, К. С. Петров, В. М. Редкоус), гарантії законності адміністративно-правових відносин (Г. І. Петров), гарантії законності у діяльності державної адміністрації (Д. Н. Бахрах, С. Д. Хазанов, А. В. Дьомін), гарантії адміністративно-правового статусу громадян (Н. В. Макарейко, Є. А. Черенков), прав, свобод і законних інтересів громадян (Ю. М. Козлов, Л. Л. Попов), гарантії законності і забезпечення прав громадян у діяльності міліції (М. Н. Маршунов), гарантії самостійності підприємств і установ (А. П. Альохін, А. А. Кармолицький, Ю. М. Козлов).

Фахівцями в галузі цивільного процесу досліджуються гарантії звернення до суду за судовим захистом, гарантії законності і обґрунтованості судових рішень (В. А. Мусін, Н. А. Чечина, Д. М. Чечот). Кримінально-процесуальні гарантії законності у публічно-змагальному кримінальному процесі досліджують К. Б. Калиновський та О. І. Макароків, гарантії законності обмеження недоторканності особи у кримінальних справах — Є. Г. Васильєва. Цікаво, що саме представниками галузевого правознавства висловлюються сумніви щодо окремих категорій, які називалися гарантіями (Л. В. Перечукіна).

Необхідність критичного осмислення поки що домінуючого ортодоксального розуміння гарантій усвідомлюється і теоретичною юриспруденцією. Так, Н. М. Крестовська і Л. Г. Матвєєва, хоча й визначають, «слідуючи традиції», гарантії законності як «систему умов і засобів, що забезпечує процес реалізації законності», у подальшому поділяють ці фактори на загальні умови і спеціальні (юридичні) засоби [7, с. 347]. Загальні умови впливають на формування законовідповідної поведінки опосередковано, створюючи передумови для зміцнення режиму законності. До цих передумов належать економічні, політичні, духовні, соціальні [7, с. 347–348]. Спеціальні (юридичні) засоби — це сукупність умов і засобів, що закріплені чинним законодавством і безпосередньо спрямовані на забезпечення режиму законності, дотримання і захист прав і свобод особи.

Певна недовіра до категорії «гарантії законності і правопорядку» виникає і через досить довільне тлумачення цього терміна правниками, яке не збігається з етимологією слова «гарантія».

Новий тлумачний словник української мови містить такі значення слова «гарантія»: безпека, убезпека, запорука [8, с. 572]. Тож очевид-

но, що зміст, який вкладається правниками у категорію «гарантії законності (правопорядку)» є досить відмінним від усталеної етимології слова «гарантії». Гарантія означає можливість отримати задоволення свого права чи інтересу за будь-яких умов за рахунок зовнішніх (додаткових) засобів чи дій гаранта — суб'єкта, який бере на себе зобов'язання виконати обов'язок зобов'язаної сторони за умови її власної неспроможності це зробити. Гарантія виступає своєрідною запорукою на випадок, якщо не спрацювають діючі у суспільній практиці зобов'язання і умови їхнього здійснення. Тобто гарантія — це своєрідний «страховий поліс» для уповноваженого суб'єкта. Найближчим відповідником цього слова у юриспруденції є його використання у цивільному праві як зобов'язання гаранта погасити перед кредитором заборгованість боржника, якщо останній не виконає її [9, с. 556].

То ж фактори, які некритично називаються «гарантіями законності і правопорядку», насправді зовсім не гарантують суспільству і особі задоволення їхніх потреб щодо міцної правозаконності і надійного правового порядку, бо діалектика суспільного правового розвитку майже ніколи не створює абсолютно позитивний збіг цих факторів, які теоретично може й змогли б «гарантувати» близькі до ідеалу законність і правопорядок, проте перевірити цю гіпотезу неможливо через «недосконалість» законів буття. То ж гарантія має бути достатньо конкретною і такою, яка може бути здійснена за будь-яких нормальних умов. На жаль, конструкт «гарантії законності і правопорядку» і цій вимозі не відповідає.

Категорія гарантії правопорядку у нинішньому стані її доктринального опанування — це не стільки наукова, скільки ідеологічна чи «заідеологізована» категорія. Про це опосередковано свідчить та обставина, що в ґрунтовних наукових дослідженнях ця категорія не фігурує. А от у підручниках з теорії держави і права ця проблема висвітлюється доволі схематично, здебільшого як данина традиції радянської юриспруденції декларувати «потугу» соціалістичних економічних, ідеологічних, політичних і правових інститутів. Взагалі ж, сама постановка питання про якесь «гарантування» правопорядку у світлі сучасного суспільства і правознавства видається такою міфологізацією, яка мало сумісна з розумінням можливостей суспільства, і навіть держави. Що ж стосується навчального і виховного потенціалу гарантій правового порядку, то їхній вплив на свідомість майбутніх юристів може бути тільки від'ємним, особливо зважаючи на реалістично мислячу, критично налаштовану сучасну студентську молодь.

У строгому науковому сенсі категорія «гарантії правопорядку» є неконструктивною, бо у співвідношенні з правовим порядком «гарантії» сприймаються як такі, що спричиняють лінійний (прямий, наперед визначений, майже автоматичний) вплив на стан правового порядку. Насправді ж економічні, політичні, соціальні, духовні умови, навіть якщо вони мають позитивний характер, тільки опосередковано впливають на стан правового впорядкування.

Завдання ж науки полягає у тому, щоб аналізувати взаємодію різних чинників, зіставляти вплив (позитивний чи негативний) кожного з них і моделювати цілісний механізм та можливі наслідки цього впливу. Категорія «гарантії» правопорядку не дозволяє цього, бо гарантії а-ргіюі мають тільки позитивний вплив, що не відповідає реаліям сучасного правового буття.

У науковому сенсі ставити питання про те, як «гарантується» правопорядок у суспільстві означає з'ясування тих умов, чинників і факторів, котрі безумовно (гарантовано) забезпечують високий правовий порядок у суспільстві. Сучасна юриспруденція допоки що не спромоглася визначити весь спектр цих чинників, бо саме по собі це завдання занадто складне. Окрім того, кількість і співвідношення цих чинників мають такі важко передбачувані конфігурації, що у цій сфері скоріше можливо претендувати на більш-менш прогностні результати і тенденції, аніж на «гарантування».

Зовсім не коректно говорити про те, що економічні і політичні, чи навіть ідеологічні і культурні та правові чинники «гарантують» правопорядок, і з позицій того, що «економічний детермінізм» зазнав своє наукове фіаско на теренах сучасного знання. Що ж до інших чинників, їхня роль і цим напрямком сприймалася як другорядна. То ж бажання правознавців суттєво допомогти суспільству не може переростати у прагнення відкрити «залізні» закони буття, бо це дуже схоже з намаганнями створити «вічний двигун». Про, м'яко кажучи, обмежений теоретичний (а тим більше — прикладний) потенціал гарантій законності і правопорядку свідчить схематичність і вочевидь поверхнєве висвітлення цієї проблеми в юридичній літературі.

Категорія «гарантія», якщо юриспруденція хоче повертатися від ідеологізованої її інтерпретації до прагматичного сприйняття, яке тільки і може надати їй практичного сенсу, має тлумачитися як зобов'язання держави щодо ефективного забезпечення правового порядку тими засобами і у тих межах, яких потребує від неї суспільство. Саме державу і її відповідні інституції необхідно позиціонізувати як «гарантів» законності і правового порядку у тому розумінні, що саме від держави суспільство і окремі громадяни можуть вимагати створення необхідних умов впорядкованої на основі права, безпечної і стабільної життєдіяльності.

Отже, про гарантії можливо, і навіть необхідно ставити питання, але у тому ракурсі, що суспільство і особа мають сподіватися на наявні владні інституції, засоби і сили, які можуть гарантовано забезпечити необхідний рівень правового впорядкування. Але ж якщо такого не сталося, то мають право і на відшкодування тих збитків, які сталися через незабезпечення належного правового порядку. Отже, єдиним «гарантом» правового порядку має бути «призначена» держава, яка у особі уповноважених органів не тільки забезпечує правопорядок, але й відповідає перед суспільством і окремими громадянами за його реальний стан.

Але чи здатна держава у повній мірі бути саме гарантом безпеки і

порядку, чи може вона забезпечити суспільство і громадян від різноманітних ризиків, з якими пов'язана життєдіяльність у сучасному соціумі? Вочевидь, ні, і тут громадянське суспільство має виробити ті мінімальні необхідні у даних умовах стандарти, які буде зобов'язаною забезпечувати суспільству і кожному громадянину держава, інституції котрої, у свою чергу, мають бути наділені задля цього необхідними ресурсами (правовими, матеріальними, фінансовими, кадровими, ідеологічними та ін.). Очевидно, ці стандарти не можуть бути незмінними, вони будуть підвищуватися по мірі забезпечення мінімальних, у процесі поступального розвитку правової сфери, зміцнення правового порядку і правової законності.

Л і т е р а т у р а

1. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М. : Юристъ, 1997. — 672 с.
2. Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. — М., 2000. — 500 с.
3. Правовые гарантии законности в СССР / С. Г. Березовская, В. И. Каминская, М. П. Лебедев [и др.]. — М. : Изд-во АН СССР, 1962. — 475 с.
4. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учеб. пособие / В. Н. Хропанюк ; под ред. В. Г. Стрекозова. — 2-е изд., доп. и испр. — М. : Интерстиль, 2000. — 378 с.
5. Виссаров А. В. Правопорядок и субъекты его обеспечения (теоретико-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А. В. Виссаров. — М., 2003. — 176 с.
6. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 1996. — 472 с.
7. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навч. посіб. / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. — Х. : Одиссей, 2007. — 492 с.
8. Новий тлумачний словник української мови. В 4 т. Т. 1. А—Є / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. — К. : Аконіт, 2000. — 910 с. — (Нові словники).
9. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А—Г / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Укр. енцикл., 1998. — 672 с.

А н о т а ц і я

Крижанівський А. Ф. Доктринальний і прикладний статус категорії «гарантії правового порядку». — Стаття.

У статті розглянуто проблему гарантії у контексті гарантії законності і правового порядку. Звернення до проблеми гарантії законності і правового порядку визначається саме тим, що ця категорія є вузловою у більш широкій проблематиці правового впорядкування суспільної життєдіяльності, складає той «місток», який поєднує теоретичний і прикладний рівні вирішення питань у цій сфері.

Ключові слова: парадигма правового порядку, правовий порядок, гарантії правового порядку, гарантії законності.

S u m m a r y

Kryzhanovskyy A. F. Doctrinal and Practical Status of the «Guarantees of the Legal Order» Category. — Article.

In the article the problem of guarantees is considered in the context of guarantee of legality and legal order. An address to the problem of guarantees of legality and legal order is determined exactly that this category is key in more wide problematici of the legal equipping with modern amenities of public vital functions, makes a that «bridge» which combines theoretical and applied even decisions of questions in this sphere.

Keywords: paradigme of legal order, legal order, guarantees of legal order, guarantees of legality.